

Милица Стјепановић Корнилова
Универзитет у Београду, Филозофски факултет,
Институт за етнологију и антропологију

ПРВА НАСЕЉА ЛОВАЦА-САКУПЉАЧА И ПОЈАВА АГРАРНИХ СЕЛА НА БЛИСКОМ ИСТОКУ: КРАТАК ПРЕГЛЕД НЕОЛИТСКИХ КУЛТУРА

Апстракт: У раду се представља кратак увод у натифску културу као почетак седентарног живота анатомски модерног човека, а потом се представљају ранонеолитске и неолитске културе и главни локалитети на Блиском истоку са фокусом на Левант и Месопотамију. Први циљ рада је да укаже на културни развој након преласка на седентарни начин живота који укључује уметност, религију, ритуале, економију, архитектуру и изградњу насеља, као и друштвене односе. У раду се хронолошки приказују културне промене као и њихов утицај на друштвене промене у заједницама. Сходно томе, у раду су представљени основни културни елементи и технолошки изуми и друштвене промене користећи се примерима једних од главних и најзначајнијих локалитета на Блиском истоку. Коначни циљ рада је да се представи како су културне иновације попут агрикултуре и даља еволуција културе у праисторији, као и миграције довеле до стварања првих градова, а пре свега првог великог града Урука који је постао претеча сумерске цивилизације.

Кључне речи: Блиски исток, Урук, неолит, Месопотамија, праисторијске културе

Увод: насељавање Блиског истока и формирање заједница ловаца-сакупљача

Левант, односно, Блиски исток обухвата југоисточну Европу, западну Азију и северну Африку, те се простире од Турске до источног Ирана, укључујући Медитеран, Црно море, Каспијско језеро, Персијски залив и Црвено море. Та територија обухвата разнолике људске културе зато што се на њој налазе различите топографске и климатске зоне, али на веома

малим дистанцама што је омогућило разноврсност социокултурног живота на тим просторима. Физички простор, клима и екологија су утицали на људе, али и људи су утицали на животну средину развојем пољопривреде (Beerkett-Rees 2016, 9). За историју човечанства Левант је од кључног значаја. Први трагови земљорадње откривени су на Леванту, стога, у раду ће се из антрополошке перспективе представити како се географски и хронолошки ширила земљорадња и које културне промене је изазвала. С обзиром на то да антропологија истиче значај контекстуалног оквира за проучавање друштва и културе, земљорадња се истиче као кључна историјска промена која се не односи само на начин доласка до хране, него и на друге културне елементе. Ти културни елементи укључују уметност и симболизам, архитектуру и начин употребе простора, идентитете, настанак приватног власништва, друштвено раслојавање и настанак првих професија, религијске промене и подизање храмова и тако даље. Тај низ културних промена је на крају довео до настанка првог града Ериду и централног града Урук у Месопотамији, а затим и прве цивилизације Сумера. Стога, да би се разумело како је сумерски народ стекао услове и ресурсе да подигне прву цивилизацију, неопходно је узети у обзир значај Леванта и културне промене.

Пре него што је започета пољопривреда, на овим територијама су живели ловци-сакупљачи чији животни стил је био динамичан имајући у виду да су у периоду пре око 40.000 година тај регион још увек насељавали неандерталци. У раној фази, модерни људи су живели у пећинама или отвореним камповима као што су откривени Mugharet Es Skhul на планини Кармел у Израелу где су пронађени скелети стари од 90.000 до 100.000 година. Неандерталци су на истом простору живели 40.000 година касније и трагови њиховог живота пронађени су у Кебара пећини у Кармелу и у Шанидар пећини на планини Загрос у Ираку. Међутим, како су неандерталци почели постепено да нестају, модеран човек је поново завладао Левантом у горњем палеолиту (Beerkett-Rees 2016, 11-14).

Већ у горњем палеолиту се уочио све већи развој заједница на Леванту и то на основу пронађених разрађених оруђа и сезонских насеља. Од посебног значаја су изуми камена за млевење као и посуде из горњег палеолита јер говоре о томе да су људи почели да прелазе на биљну исхрану у односу на средњи палеолит, и имали су оруђе за обраду житарица, што је био још један корак ка пољопривредном развоју (Bar-Yosef 1998, 161).

Натуфска култура (13.000-9.500. г.п.н.е.): почетак седентарног начина живота

Да би се разумело због чега је дошло до настанка првог насеља, важно је узети у обзир географски положај првих насеља као контексту-

ални оквир. Један од разлога подизања првих насеља јесте у томе што је левантски коридор обиловао водом и ту су бујале разне дивље биљке са много дивљих животиња, тако да су људи градили једногодишња насеља и сезонски се враћали како би прикупљали плодове (Beerkett-Rees 2016, 23). Натуфска култура (око 13.000-9.000. п.н.е.) је једна од најзначајнијих култура уочи неолита јер је претходила првим аграрним селима. Археолози су пронашли архитектонске структуре и трагове доместификације мишева и пацова из ране фазе, због чега се закључује да седентарни начин живота почиње из, управо, натуфске културе. Међутим развој натуфске културе није текао праволинијски јер су се неке заједнице враћале на мобилнији начин живота, док су други успостављали трајна насеља (Grosman i Munro 2016, 702).

Постоји више теорија о томе због чега је у овом периоду дошло до седентарног начина живота, те поједини научници сматрају да је то била последица све веће потрошње и потражње за житарицама која је била обилна на Леванту. Међутим, други научници сматрају да је седентарни живот подстакао да се више употребљавају житарице. Ипак кључни период је био око 11.000. година пре нове ере када је дошло до побољшања климе и повећања ресурса. У исто време дошло је до све интензивнијег удруживања људи који су желели да контролишу територију богату ресурсима за лов и прикупљање дивљих житарица, што је довело до успостављања трајних насеља. Критеријуми за утврђивање седентарног начина живота су трагови интеракција између човека и других врста као што су кућни мишеви, пацови и врапци, односно, већа заступљеност микрофауне. Затим, трагови лова и зими и лети говоре да није било сезонског напуштања села, као и величина насеља и више труда и ресурса уложених у у изградњу кућа (ово се односи на производњу малтера или преношење необрађеног камења); коначно, један од битнијих индикатора су гробови (Bar-Yosef 1998, 167-168).

Носиоци натуфске културе били су иновативни и користили су разна оруђа, поготово за обраду биљака као што је базалтни камен за млевење, тучак, срп и кремен (Beerkett-Rees 2016, 23). Медитерански јужни Левант је обиловао житарицама, али археоботанички остаци нису добро сачувани и тешко је рећи шта су тамошњи људи тачно јели, али познато је да су орашаста плодови били доминантни, што потврђују пронађени срп и сечиво и камен за млевење (Grosman i Munro 2016, 702). Поред биљака, ловили су и крупне и велике животиње. Животиње попут вепра, јелена и газеле су ловили на централном Леванту, док су у степским крајевима најчешћи плен били зец и козорог, а на планинама Загрос и Таурис плен су биле дивље козе и овце (Bar-Yosef 1998, 161). Међутим, повећан број остатака улова ситних животиња говори о све већем броју ловаца који су морали да се удруже да улове што више хране јер им је седентарни начин живота ускратио покретљивост и већу могућност за тражење крупнијих животиња (Grosman i Munro 2016, 703).

Натуфска насеља су подизана у близини шума где су могли да пронађу дивље житарице Bar-Yosef 1998, 163). Архитектура се постепено развијала, и неколико пећина напуштених у горњем палеолиту поново су окупиране за време настанка натуфске културе. С друге стране, крупнији облици архитектуре су пронађени на северном Леванту у Хара пустињи (Grosman i Munro 2016, 702). Пред крај натуфске културе у неким регионима су формирана краткотрајна насеља и групе су настављале да мигрирају у зависности од еколошких услова, што је довело до ширења натуфских насеља до севера Сирије (Grosman i Munro 2016, 702). Натуфску архитектуру одликују кружне јаме наткривене дрвеним материјалом (Bar-Yosef 1998, 163), а потом и полукружне камене структуре које нису биле изоловане него су ишле једна уз другу. Унутар кућа је био радни простор, јаме за складиштења, као и алати, док је под био поплочан (Grosman i Munro 2016, 703). У периоду када су људи сезонски насељавали подручја и краткотрајно се задржавали, приликом нових сезона на рушевинама старих кућа подизали су нове куће (Bar-Yosef 1998, 163).

Натуфска заједница је оставила велики број гробова и артефаката који могу да помогну у интерпретирању њихове друштвене организацију. Посебно се издвајају Хилазон Тачит (Hilazon Tachtit) и пећина Ракефет (Raefet). Анализа пет стотина гробова са ових локалитета показала је да су припадници заједнице имали више стилова и начина сахрањивања, али су тела углавном постављана у испруженом положају. Понекад је испод главе ишао камен или би камен ставили на тело. Поједини гробови су били индивидуални, али било је и колективних гробница организованих по различитим старосним и полним групама. Тела покојника су украшавана, одевена у свечану одећу, а понакад је уз њих ишла и ређе уметност, што показује да су постојали погребни обреди. Нису сви гробови били идентични и издвојио се ређи тип гробова који су захтевали већи напор и израду. Такви гробови су обложени каменим плочама изнутра, а затим поплочани. У неким гробовима постављано је камење у полеглом или уздигнутом положају, који су потенцијално имали симболичко (нпр. верско или класно) значење. Међутим, посебно се истиче то што камење никада није било изнад површине и гробови нису били видљиви, те се простор за покојнике стриктно делио од простора живих (Grosman i Munro 2016, 703). Иако није било посебних правила и ритуалних образаца, пред крај натуфске културе било је случајева одвајања лобања што је типично за погребну праксу неолита (Bar-Yosef 1998, 164). Такође, било је случајева и „секундарних сахрана” односно приликом напуштања станишта преношена су тела или су враћана у стара насеља. Такође, пронађени су локалитети са насумично закопаним или разбацаним костима што говори да су могуће припадници исте заједнице сами раскопавали гробове (Bar-Yosef 1998, 164).

Друштвена кохезија се изражавала и преко погребних стилова и ритуала. Наиме, погребне праксе је одликовала инклузивност и обреди су укључивали целу заједницу. Иако је у гробовима пронађено доста ар-

тефаката, они се нису међусобно много разликовали по вредности, као ни израда самих гробова. Стога, многи археолози тумаче да су натуфске заједнице биле егалитарне и да се нису раслојавили спрам богатства. Издвајало се неколико гробова, али сматра се да су припадали личностима које су за живота стекле велики статус и могуће је да су били носиоци неких титула. С друге стране, поједини аутори сматрају да је једноставан начин сахрањивања, који није указивао на класне разлике, имао функцију да прикрије тензије унутар друштва које је пролазило кроз сталне и неизвесне економске промене (Grosman i Munro 2016, 703).

Кохезији натуфске заједнице је допринела и специфична уметност, а посебна пажња је придата декорацији, попут урезаних шара на каменним предметима и плочама (Grosman i Munro 2016, 703). Украшавали су и предмете из свакодневне употребе као што су посуде са урезаним кривудама шарамма. Такође су израђивали животињске и људске фигурине од костију и камена, пратећи натуралистички стил. Постојала је и индивидуална декорација, а на то нам указује велики број пронађених украса попут привезака и перлица. Као материјал су користили животињске кости, зубе и шкољке. Такође, пронађене су перле морских шкољки које су могуће биле део одеће, наруквица, огрлица и других декоративних предмета (Grosman i Munro 2016, 703). Штавише, натуфска култура остаје позната по највећој индустрији коштаних предмета на Леванту. Морске шкољке су скупљали на медитеранској обали, а ту се посебно издваја локалитет Аин Малаха зато што је пронађена шкољка из Атлантског океана, као и врста слатководне шкољке из Нила. На истом месту је пронађен предмет од опсидијана из Анадолије што говори о великом умрежавању заједница (Bar-Yosef 1998, 165).

До велике промене и краја натуфске културе дошло је променом климе коју је изазвало нагло захлађење од пре 11.000 до 10.300 година. Хладан и сув период је смањио раст биљака и количину житарица. Реакције су биле различите и неки су прешли на флексибилнији номадски стил живота, али се повремено враћали у стара села да сахране преминуле, док су се други одупирали и остајали у селима. Климатске промене су послужиле и као основа за једну од хипотеза због чега је дошло до првих покушаја култивисања биљака (Bar-Yosef 1998, 168).

Култура и друштво у прекерамичком неолиту на Блиском истоку: први пољопривредници и формирање „левантског коридора”

Прелаз са натуфске културе и полуномадског живота на неолитску културу и стална насеља је текао постепено и требало је да протекне више хиљада година између неких културних иновација. Због тога, у археологији је уведено више хронолошких потпојмова који се односе на неолит, али

ти појмови се разликују по културним иновацијама из сваког периода. У оквиру прве фазе издваја се прекерамички неолит који је имао све одлике неолита, укључујући земљорадњу, али људи још увек нису научили да праве грнчарију. У прелазном периоду, многа насеља су још увек подсећала на натуфске локалитете. С друге стране, изум грнчарије се сматра једним од основних културних иновација које су довеле до преокрета у неолиту и направиле корак ка подизању градова. Термин „прекерамички неолит” је сковала Кенјон када је открила локалитет Јерихон. На основу анализе слојева локалитета, уведена је ужа подела на прекерамички неолит А и прекерамички неолит Б (Bar-Yosef 1998, 169). Како је клима и даље била нестабилна, на почетку холоцена, аграрна села су подизана у пошумљеним крајевима Медитерана јер је ту било највише животиња и вегетације. Прва откривена аграрна села су грађена дужином „уског појаса” Леванта од севера ка југу, и због тога су истраживачи закључили да је „левантски коридор” био центар настанка земљорадње која је одатле почела да се шири. Источно и западно од коридора сточари су наставили стари живот ловаца-сакупљача, али су усвојили и неке нове алатке првих пољопривредника (Bar-Yosef 1998, 169).

Пре него што се пређе на културе и локалитете у којима је по први пут развијена земљорадња, неопходно је разјаснити шта значе појмови култивисање, доместификација и агрикултура за које Бар-Јосеф истиче да се често користи наизменично, што је погрешан начин употребе појмова у контексту појаве земљорадње у неолиту. Агрикултура је сложен појам који укључује култивисање доместификованих и дивљих врста заједно са узгојем животиња (Bar-Yosef 2014, 1415-1416). Култивисање је шири појам који укључује више активности, а то се односи на обраду земљишта, сејање, наводњавање, жетву, зидање складишта за жито и друге плодове. Ниво производње хране путем култивације може да варира, тако да се култивација често допуњује ловом и сакупљањем других плодова (Bar-Yosef 2014, 1415).

Доместификација или припитомљавање је заснована на процесу генетских промена с тим што је пре тога мутација биљке или животиње сама почела и по новим карактеристикама та биљка или животиња се издвојила унутар своје старе врсте. Мутације житарица су могле да трају до чак 2000 година.. Због тако дугог и сложеног процеса, често су се доместификоване биљке и животиње преносиле, уместо, да је свака заједница засебно доместификовала одређену врсту. У Европи је долазило до покушаја припитомљавања дивље свиње, али како се путем мреже контаката пренела домаћа свиња са Леванта, овај процес је заустављен (Bar-Yosef 2014, 1416).

Хипотезе о појави земљорадње и друштвене последице

Земљорадња је прекретница у развоју културе целог човечанства, али и даље остаје мистерија како је дошло до прелазна са лова на земљорадњу. Постоји више теорија о узроку агрикултуре, а међу првима је Гордон Чајлд

предложио климатску теорију наводећи да је пре око 11.000 година на Блиском истоку завладала суша, те су људи, али и биљке и животиње које су могле да се припитоме, почели да се повлаче ка оазама и речним доли-нама са бољом климом. Та теорија је оповргнута јер нема доказа о утицају суше и о великим миграцијама. Према другој теорији, чланови натуфске заједнице су се претежно хранили житарацама, што је довело до селектив-ног сакупљања одређених житарица. Међутим, нема доказа да су се пре-тежно хранили житарицама јер биоархеолошке анализе показују да су се фауна и флора у исхрани редовно смењивале и није било континуираног конзумирања житарица. Поред тога, повећање популације не значи да су се људи нужно борили око природних ресурса (Cauvin 2000, 62).

Колико је сложено питање појаве прве агркултуре говори чињеница да објашњења долазе из више научних дисциплина, а коришћене су теорије утицаја природне средине, друштвених односа и развоја когниције. Поједини антрополози и археолози тврде да је доместификација последица промена у друштвеној структури, размене подстакнуте институцијама и других пракси (Verhoeven 2004, 180 у Стјепановић Корнилова 2024). Брејдвуд је тврдио да је побољшање оруђа ловаца-сакупљача на Леванту било кључна тачка за развој агркултуре јер су људи научили да користе камен за млевање и боље су се упознали са природним окружењем. Боље сналажење у простору им је омогућило да бирају погодније територије за живот, као и да пажљиво посматрају биљке и понашање животиња. Такође, ловом су могли да се учврсте друштвени односи, као и односи између човека и природе коју је покушао да контролише (Braidwood 1960 у Verhoeven 2004, 202 у Стјепановић Корнилова 2024). Друга теорија се заснива на моделу маргиналности према којој је агркултура била узрокована демографијом и економским променама. Фланери је тврдио да је шири спектар револуција довео до пораста популације, што је узроковало седентарни начин живота и демографски пораст. Људи су одлучили да граде насеља на маргиналним деловима територије где су живели и где су узгајали житарице. У новим насељима, људи су прво преносили дивље житарице код којих су уочили да већ генетски мутирају у односу на житарице из исте врсте. Затим су код пренетих житарица уклањали све начине на које може да се самостално тј. природно изврши природна селекција над њима и на крају, у последњој фази, случајно су изабрали фенотипе житарице која природно не би опстала да је они нису издвајали и селективно сејали и обрађивали (Flannery 1969, 1972, 1973 у Verhoeven 2004, 203 у Стјепановић Корнилова 2024). Из антрополошког угла, значајан је модел друштвених односа. „Бендер тврди да су ојачани друштвени односи изазвали и друштвене обавезе, склапање бракова и савеза. Ти системи односа су довели до повећаних захтева што је условило повећану продуктивност” (Bender 1978 у Verhoeven 2004, 204 у Стјепановић Корнилова 2024). Према томе, друштвени односи су почивали на размени добара због чега су припадници друштва тражили начин да стекну више хране,

односно, добара, како би били део друштвене мреже и један од начина је био седентарни живот и самостална обрада земљишта (Bender 1978 u Verhoeven 2004, 204 у Стјепановић Корнилова 2024). Према Хејден, доместификацију је изазвало социоекономско надметање. Према аутору, ловци-сакупљачи су технолошки напредовали и израђивали корпе, мреже и све боље алатке које су омогућиле појединцима да прикупе много више хране у односу на друге. Временом су се издвојиле индивидуе које нису морале да међусобно сарађују у потрази за храном. То је изазвало надметање, те су се успешнији ловци-сакупљачи усмерили на прикупљање вреднијих ресурса. Помоћу вреднијих ресурса почели су да организују гозбе које су биле симбол престижа и моћи што им је омогућило да контролишу процес рада, да стекну привржене сараднике и да позајмљују материјална добра што им је на крају још више донело добара без лова. Према томе, доместификација може да се тумачи као последица надметања између вештијих ловаца-сакупљача који су на крају желели да сами производе сопствене житарице и узгајају стоку како би имали одржив и константан капитал. Међутим, многи теоретичари замерају Хејден зато што још увек нису пронађени докази о сукобима или вишку хране у преласку са мезолита на неолит (Hayden 1990, 1992, 1995 u Verhoeven 2004, 204-205 у Стјепановић Корнилова 2024). Према последњем моделу, појава агркултуре се објашњава концептом „доместификација друштва” по књизи „Доместификација људске врсте” (Wilson 1988). Вилсон се не бави пореклом агркултуре саме по себи него променом у друштвеним односима у периоду када настаје агркултура. Дакле, агркултура може да се развије само ако се друштвена свест и структура претходно развију да би могли да пређу на систем агркултурне економије. Полазишна тачка теорије је подела између „отвореног друштва” ловаца-сакупљача и „припитомљеног друштва” које чине људи у селима и градовима, те је главна разлика у томе што „отворена друштва” немају архитектуру. У друштву са архитектуром другачије је организован простор живљења, те постоје границе као и јавни и приватни простор. Куће и друге грађевине могу да се посматрају као основа за друштвену структуру и могу да се тумаче као материјална репрезентација апстрактних идеја (Willson 1988, 65 u Verhoeven 2004, 206). Међутим, овај аутор се критикује зато што је његово становиште превише апстрактно и не узима у обзир археолошке материјале који указују на промене у материјалној култури ловаца-сакупљача, при чему су ловци-сакупљачи, такође, имали друштвене институције и апстрактне идеје (Стјепановић Корнилова 2024, 15-17).”

Без обзира на наведене теорије, како би се утврдило да ли се у неком месту појавила агркултура, Кован тврди да треба да се испуне три услова, а то су непостојање биолошког притиска који је тражио нове стратегије, појава друштвеног значаја агркултуре за развој популације и културно порекло агркултуре (Cauvin 2000, 63). Француски археолог,

Жак Кован, у књизи „Рађање богова и порекло агркултуре” (2000) сматрао је да порекло агркултуре треба тражити у симболима и трансформацији људске свести. Наиме, сматрао је да биолошки притисак није проузроковао агркултуру. На Блиском истоку ипак је било довољно хране за ловце-сакупљаче и у то време није долазило до ресурсних криза (Cauvin 2000, 65). Такође, није дошло ни до знатног побољшања оруђа и оружја за лов. С друге стране, друштвена организација и култура су били фактори који су могли да усмере човека ка размишљању о култивацији биљака. Наиме, као пример је навео град Јерихон који се проширио на два хектара и подигао више јавних зграда. Такве грађевинске праксе су значиле да је у заједници постојала чврста међусарадња и могућност да се поделе задаци, а сходно томе, подизање комуналних грађевинских структура носило је друштвено значење. Сложена социјална организација, на коју ширење села и стварање заједничких зграда указује, постаје услов за земљорадњу зато што култивација биљака захтева окупљање радника, надгледање и пажљиву поделу задатака (Cauvin 2000, 64). Теорија да је повећање популације створило притисак и захтевало побољшану стратегију у прикупљању хране не треба да се одбаци, али према аутору, сама друштвена свест и ниво организованости су прво морали да се развију како би се остварио подухват какав је култивисање биљака (Cauvin 2000, 65-66).

Прекерамички неолит А

Након што је усвојена земљорадња, у првој фази неолита без грнчарије издвојило се неколико култура преко којих се учила материјална и друштвена трансформација полуномадских заједница. Те прелазне културе се уже класификују као неолит без грнчарије А. Међу главним прелазним културама се могу издвојити киамианска и султанијанска култура које су по материјалној култури и друштву сличне, затим, асвадска култура и, на крају, мурејбетска култура чије културне иновације су окончале полуседентарни животни стил.

Киамианска културна фаза је трајала од пре 10.500 до 10.300 година пре нове ере и она је представљала крај натуфске културе. Крај натуфске културе је обележило побољшање израде оруђа. Нова технологија и квалитетнији алат су били услов за лакшу и бољу земљорадњу, односно, неолитску револуцију, те се „киамианска индустрија” (Bar-Yosef 1998, 169), брзо проширила на обалу Израела, Мртво море, Јорданску долину и оазе, Еуфрат, Антилибан, па све до Синаја (Cauvin 2000, 23). Киамианску фазу наслеђује султанијанска прекерамичка неолитска поткултура која траје од 10.300. до 9.300. година пре нове ере чији највећи локалитети су били и од три до осам пута већи од натуфских насеља, што указује на почетак умрежавања земљорадничких заједница (Bar-Yosef 1998, 170).

Ново побољшано оруђе је омогућило даљи развој земљорадње и ширење насеља, што је утицало и на свакодневни живот, али и изазвало друштвене реакције. У прекерамичким неолитским селима грађене су земнице у којима су била мала овална огњишта и под од калдрме, а храна се припремала на загрејаном камењу. На сваком локалитету је подигнут силос или складиште за жито (Bar-Yosef 1998, 169). Иако су куће личиле на оне из натуфске културе, разлика је била у употреби глине да би се учврстили зидови и у једноставном малтеру који је спајао цигле (Cauvin 2000, 23). Међутим, иако је архитектура била слична, њен друштвени контекст се разликовао и то се посебно уочава на локалитету Јерихон (султанијанска фаза) јер је имао заједничка здања као што су зидови и куле са мердевинама (Beerkett-Rees 2016, 26). Првобитне претпоставке су биле да су куле грађене за случај напада од стране сточарских или других заједница, међутим, њихова структура је била таква да нису гледала споља како би бранитељи циљали оружјем на нападаче. С друге стране, зидови су подизани са западне стране, те је могућа функција њихове конструкције да спречи клизишта од блата (Bar-Yosef 1998, 171). Асвадска култура која је добила име по селу Тел Асвад у оази Дамаска, насељеном пре око 9000. г.п.н.е. имала је врло сличну архитектуру и једино се истакла по „асвадским врховима” чији се стреличасти врхови на копљима унапређују по величини и сложености израде. Преко ове културе сазнајемо да су мешали трску са глином за прављење крова и зидова (Cauvin 2000, 39). Мурјебетска култура је у периоду од 9500. до 8700. г.п.н.е. је наставила исти стил куће округле основе са преласком на правоугану основу (Cauvin 2000, 39).

Земљорадници из овог периода неговали су једноставне погребне обичаје и већина гробова није имала артефакте, али се неговала пракса уклањања лобања. Лобање су уклањане само се скелета одраслих људи, док су дечија тела сахрањена у целини. Лобање су чуване и у појединим домаћинствима и у колективним здањима. У једној кући је пронађено десет лобања и на свима се опажала културна интервенција изведена помоћу малтера и шкољки које су стављане уместо очију. Сличне лобање са малтером, шкољкама и фигуринама су пронађене на више локација на Блиском истоку (Beerkett-Rees 2016, 26). Иако има више интерпретација, посебно се истиче теорија да је уклањање лобања био јавни обред чија функција је била утврђивање једнакости међу житељима села. Чување лобања одраслих је био симбол поштовања које се изразило преко култа предака и из тог разлога могуће је да лобање деце нису биле од морално-вредносног значаја. Према томе, ови погребни обичаји су имали верску и кохезивну улогу у друштву (Bar-Yosef 1998, 170) .

Такође, земљорадничка култура је утицала на верски систем, друштвене симболе, вредности и динамику у прекерамичком неолиту, а то се уочава преко уметности. У натуфској култури људске фигурине нису при-

казивале пол, док у раном неолиту настају глинене фигурине које јасно представљају женско тело у седећем или клечећем положају (Bar-Yosef 1998, 171). Стилски преокрет и посвећеност изради женских фигурина је могући резултат промене у друштвеним улогама јер су се жене укључиле у пољопривредне радње и добиле видљив друштвени положај, а плодност је добила нову друштвену вредност (Bar-Yosef 1998, 171-172). Киамианске женске фигурине су се истицале по шематској изради која се простирала од Јорданске долине, Мртвог мора до планине Кармел и Мурејбета на Еуфрату. С друге стране, фигурине животиња су пронађене у знатно мањој количини. То је довело до питања да ли су у религији користили симболе животиња, међутим, фигурине нису биле једини начин симболичког изражавања (Cauvin 2000, 25). Наиме, у киамианској фази су пронађене закопане лобање дивљих говеда унутар кућа, а на неким локалитетима су могуће држали лобање и рокове ових животиња у домовима. Касније се уочио континуитет уграђивања рогова говеда унутар зидова кућа у Мурејбету (Cauvin 2000, 28). У том периоду, око 10.000 година пре нове ере, као и у натуфској заједници, људи су ловили ситније животиње попут газеле, док су говеда била врло редак, те је могуће да животиње нису биле уметничка инспирација јер нису одражавала њихову животну реалност (Cauvin 2000, 28). Ипак, око 9500. године п.н.е. у континуитету приказују женске фигурине и фигурине бикова (најчешће су обе фигурине заједно израђене). Ова два мотива ће постати толико значајна да ће бити доминантни мотиви у целом неолиту и једном делу бронзаног доба на Блиском истоку и могуће је да означавају почетак религије чији кључни елементи су симболи жене и бика (Cauvin 2000, 28-32).

Значај мурејбетске културе у културном и друштвеном усложњавању неолита без јрнчарије

Могуће промене у друштвеној структури и улогама се могу пратити преко употребе простора, а кључни пример је мурејбетска култура. Носиоци мурејбетске културе су на нови начини организовали простор. Наиме, раније простор домаћинства није био подељен, док у мурејбетским кућама део за спавање је издвојен супротно од улаза у кућу. Уз ходник су ишле мале правоугане просторије служећи као оставе. Значај домова у овој заједници види се преко фресака са црним и црвеним геометријским облицима на белој позадини и због тога је мурејбетска култура од изузетног значаја за уметност јер представља један од најранијих примера уметности у архитектури Леванта. Појединац је био активно укључен у друштвени живот заједнице на шта нам указује јавни простор између кућа са јамом унутар које је била логорска ватра. Унутар њих је положено камење које би приликом јаког загревања ширило топлоту. Могуће је да су ове јаме коришћене за колективну припрему хране јер су пронађене

животињске кости (Cauvin 2000, 40). Према томе, мурејбетска култура хипотетички указује на то да су појединци почели да праве дистинкцију између јавног и приватног простора и простори између кућа са огњиштима користили су се како би заједница одржавала јединство.

Мурејбетска култура је, такође, донела кључну промену у архитектури, а то је зидање кућа правоугаоног облика и могуће је да је овај тип куће настао први пут на Блиском истоку. Нови материјали који су коришћени у изградњи показују да су становници напредовали у својим занатима и били су устремљени на унапређење своје животне средине са којом су свакодневном животу били у континуираној интеракцији. Ипак, старо културно наслеђе није потпуно нестало, него је добило нову функцију тако што су уз главне куће остајале и мале куће округле основе и највероватније су служиле као складишта и склоништа (Cauvin 2000, 41). Промена у перцепцији архитектуре је значајно антрополошко питање о интеракцији између човека и физичког простора, како материјално окружење утиче на појединца и како појединац користи материјалну културу у друштвеним односима.

На крају, у неолиту без грнчарије архитектонске и технолошке иновације су довеле до јасније поделе улоге у пословима, а то се односи на занатлије које постају све вештије и у производњи се додају фино обрађени бодежи од опсидијана, српови и сечива чије дршке се сужавају при основи како би се боље и јаче руковало њима (Cauvin 2000, 44). Такође, жене добијају значајну улогу у земљорадњи и домаћинству и на крају развија се мрежа трговаца који су доносили тешко доступне материјале.

Прекерамички неолит Б

Прекерамички неолит Б почиње око 8500. г.п.н.е. (окирно пре 10.000 година) и траје до 6400. г.п.н.е. (Garfinkel 2014, 1441). У односу на неолит без грнчарије А, почињу да се називају трагови грнчарије и долази до драстичног повећања заједнице што је утицало на идеологију, религију и друштвену динамику и односе моћи. У овом периоду се не могу издвојити имена засебних културних подручја као што је издвојено у прекерамичком неолиту А, али су уочене велике културне промене у односу на претходни период (Var-Yosef 2014, 1421). Нова структура насеља је поставила питање друштвених промена. Куће су на југу Леванта биле „мегарон” типа¹, док су на северу биле издужене и градиле су зидове са циглама од блата. Посебно се издвојила кућа на спрат на југу Јордана и још увек није познато због чега су зидали такве куће. Ипак, важна промена је што су куће постале згуснуте и између њих је остало само мало простора за отпад. Друштвени контекст ове архитектуре се односи на повећање попула-

1 Правоугаона кућа са предворјем и огњиштем у централном делу.

ције, умрежавање великих насеља, али и могуће сукобе између заједница, те је нова згуснута структура насеља имала безбедносну функцију како не би дошло до продора у насеља (Bar-Yosef 2014, 1421). Такође, један од могућих разлога за проширење и згушњавање насеља се крије у социоекономском просперитету узрокованом великом количином производње хране, а упоредно с тим насеља су почела да се повезују и стварају савезе тако што су делили церемоније и заједнички користила већа светилишта попут локалитета Губекли Тепе (Bar-Yosef 2014, 1423). Социоекономски просперитет је могао да подстакне размену добара између насеља, што је довело до стварања друштвене мреже села. У појединим грађевинама су коришћени материјали недоступни у њиховом региону. На пример, кремен су добављали из Сирије, тиркиз са Синаја и опсидијан са Голу Даг и Ненези Даг, 125 километара северно од Кападокије. Опсидијан су користили за оштрице на копљима и стрелама, као и глатким перлама и огледалима, а топили су и локални бакар (Beerkett-Rees 2016, 32).

У односу на прекерамички неолит А, један од успеха ове културе је у експериментисању са грнчаријом. Употреба побољшаног оруђа у лову и земљорадњи је довела до све већег прилива хране, што је на крају подстакло развој грнчарије. Грнчарија је пре свега имала практичну функцију, али убрзо је добила и декоративну функцију, те су прављене глинене вазе, дрвене посуде, шоље и кутије (Beerkett-Rees 2016, 32). Међу најзначајнијим локалитетима у којима се постепено појављује грнчарија може се издвојити Чајону насеље (7400-6800. г.п.н.е.) које се налази се у југоисточној Турској (Beerkett-Rees 2016, 27). Овај локалитет указује на потенцијалне друштвене промене које су пратиле архитектуру. Поред додатних материјала као што су дрво, креч и трска, куће су имале ограђена дворишта и уз њих су се надовезивала мала складишта. Куће су биле „раштркане”, а у центру села се налазио отворени „трг“ за који се претпостављало да је играо улогу јавног простора. На том месту су кроз више слојева пронађене комуналне зграде као што је једна велика округла зграда прекривена кречњачком плочом. Најпознатија је „Зграда са лобањама” у чијим зидовима и испод зидова је било 70 лобања и фрагмената костију, а процена је да су те кости узете од скелета 450 индивидуа (Beerkett-Rees 2016, 27). Ове праксе у подизању насеља и зидању ограђених домова и јавних зграда указују на појачано друштвено раслојавање и стварање приватног и јавног простора, изражавање друштвене кохезије путем заједничких зграда ритуално-симболичког типа (зграде са лобањама), као и активну улогу појединца у обредима. Други тип куће је откривен на локалитету Чатау Хујук (7300-6200) у Анадолији и издваја се по терасастим кућама од земљане цигле подигнуте на источној хумци села. Хумку чини више кућа скупљених у облику саћа (хексагонално) тако да су зидови једне куће додиривали зидове друге куће (Beerkett-Rees 2016, 30).

Припадници ове заједнице архитектуру нису посматрали само из практичне перспективе него су у њој уписивали симболе и друштвена значења. Стога, архитектура локалитета Чајону је значајна за проучавање симболизма и религије у неолиту. Зидови су неретко украшени рељефима са приказима људи, животиња, женских груди и животињских глава. Израђивали су и скулптуре животиња са пажњом на рогате главе говеда, али и на леопарде. Скулптуре парова леопарда су осликане у разним стиловима и геометријским фигурама и често су рађени преко њих нови слојеви малтера. У уметности је честа пракса била комбиновање правих костију и малтера. Код скулптура неких животиња коришћене су праве лобање или би се додали прави рогови као основа скулптуре, а преко ње би ишао слој малтера од блата. На скулптурама жена груди су прављене од лобање лисице или вилице вепра (Beerkett-Rees 2016, 31).

У светилиштима су осликавани највише бикови, леопарди и лешинари, а издвајају се необичне сцене као што је приказ лешинара који окржују обезглављено тело човека. Затим, на једном муралу је скуп праволинијских геометријских форми за које се претпоставља да представљају слику села и то је могућа прва мапа на свету. Поред геометријских форми, изнад је додат још један апстрактан облик који се тумачи као ерупција вулкана Хасан Даг. Међутим, поједини истраживачи кажу да је то у позадини можда само раширена кожа леопарда која се суши, а план села у ствари геометријски дизајн јер су геометрија и леопарди били једни од најчешћих мотива (Beerkett-Rees 2016, 32). Унутар светилишта је пронађен велики број женских фигурина што се често повезује са ритуалима и плодношћу, а најпознатија фигурина од печене глине је „Седећа мајка богиња” која се порађа, а уз њу су бочно прибити леопарди или пантери (Beerkett-Rees 2016, 32).

Појава великих заједничких светилишта и религија: пример Губекли Тепе

Губекли Тепе је један од најзначајнијих локалитета који је повезивао велика насеља и њихове заједнице и једна од основних могућих функција локалитета је била да повеже насеља и створи друштвене мреже. Локалитет је подигнут на брду у југоистичној Турској. Светилиште је коришћено и у прекерамичком неолиту А и Б с тим што је дошло до промене у стилу иградње. Првобитно је локалитет чинила мрежа округлих камених структура, а потом су их замениле правоугане грађевинске структуре. Изградња је започета око 9.500. г.п.н.е. и светилиште је коришћено могуће до пре 7.500 година. Најзначајнији елемент у архитектури овог светилишта били су стубови у облику слова Т са висоном и до 5,6 метара. Стубови су украшени са пуно детаља и урезаних сли-

ка животиња (вукови, лавови, бикови, лешинари, зечеви, патке, змије и шкорпије), али врло ретко људи (Bar-Yosef 2014, 1423). Изградња светилишта и подизање високих стубова захтевали су друштвену организацију и поделу рада која је водила ка друштвеном раслојавању. Наиме, биле су неопходне стручне занатлије, земљорадници који су снабдевали раднике храном, али и приносили жртве у виду хране, као и сточари и ловци који су, такође, приносили животиње као жртве. Губекли Тепе није једино светилиште овакве величине. 50 километара источно од Губекли Тепеа лоцирано је слично налазиште, Карахан и оба локалитета се још увек истражују (Bar-Yosef 2014, 1424). Значај светилишта Губекли Тепе је у томе што мења слику о идеологији за време неолита. У првој фази, округле целине су подигнуте од камених зидова од висине до 12 метара, а обими су досезали 30 метара, док су између зидова биле кречњачке стеле у облику слова Т. Оваква мегалитска архитектура је захтевала снажну друштвену организацију и идеју која је била довољно јака да окупи заједницу и подстакне је на изградњу светилишта таквог обима. Многи сматрају да је ово место „први храм” у историји човечанства, а његово подизање је хронолошки претходило открићу металургије, грнчарије и магалитске архитектуре. Такође, сматра се да је ова грађевина подигнута пре него што је настало село на том месту. Нема трагова кућа или јама са отпадом у првој фази, али су пронађена оруђа као што су чекићи, бодље и кости. Учени су урези у костима, па се претпоставља да су овде организоване специјалне гозбе на којима су се највише јеле газеле које су чиниле 60% костију, а уз њих свиње, овце и говеда. Људи који су учествовали у изградњи храма или били део церемонија потекли су из различитих заједница и могуће је да у првој фази нису сви живели у земљорадничким селима. То показује да земљорадња и седентарни начин живот нису услов за равој симбола, издвајање посебног времена и простора за сарадњу између више друштвених група, стога, овај храм је могао да служи као стожер комплексне друштвене организације ловаца-сакупљача. Шта више, храна ловаца-сакупљача се тумачила само из угла рационалне потрошње, али оваква светилишта показују да су и ловци-сакупљачи могли да специјално сакупљају ресурсе који нису били намењени за исхрану заједнице него су имали ритуалну и симболичку функцију (Beerkett-Rees 2016, 32).

Светилиште Губекли Тепе, такође, може да послужи и као извор за реконструкцију религије из тог периода. Декорација и архитектура светилишта могу да се тумаче као симболи који су коришћени у религији. Поједини истраживачи сматрају да стубови у облику слова Т представљају антропоморфне фигуре чије функције могу бити разнолике (Peter, Schmidt 2004, 208). Функција одбране се интерпретира на основу тога што су урезане месождерске и опасне животиње попут змија и вепрова. С друге стране, ове животиње могу да представљају и натприрод-

на бића која носе улогу чувара светилишта. Уочен је образац тријадног приказа животиња који укључује дивље говедо (тур), лисицу и ждрала. Такви обрасци су потенцијални указатељи на то да приказ животиња није била једноставна декорација са функцијом заштите, него је могло да постоји дубље значење које укључује и религијска веровања. Прикази животиња, такође, могу да одражавају животни стил ловаца-сакупљача зато што су многе урезане животиње биле главни извор хране и ресурс за прављење престижних предмета (Peters, Schmidt 2004, 208). Археозоолошка анализа је показала да остаци костију у јамама и на сликама се поклапају са исхраном ловаца-сакупљача из тог периода. На пример, газеле, дивљи бикови и магарци који су често приказивани на стубовима, такође, су биле животиње чије кости су се бацале у јаме након конзумирања. Археолози су, такође, пронашли велики број костију лисица и једно од објашњења је да су користили кожу лисица (Peter, Schmidt 2004, 209). Друго тумачење посматра слике животиња као тотеме и идентитетске маркере група ловаца-сакупљача. Према томе, свака врста животиње је била тотем којим се обележавала једна група ловаца-сакупљача. На каменим плочама, такође, могли су да се изводе обреди прелаза (Peter, Schmidt 2004, 209-210). Према трећем тумачењу, животиње као симболи могу бити повезани са шаманизмом. Прикази змије, вепра и лисице су могли бити посредници између шамана и света духова (Peter, Schmidt 2004, 212). Имајући у виду да стубови у облику слова Т личе на антропоморфне фигуре, овај храм је могао да служи као место за шаманистичке ритуале, али због тежине изградње храма, шамани нису сами учествовали у ритуалима (Peter, Schmidt 2004, 213). Последње тумачење повезује симболичке представе животиња са погребним обичајима. Лешинари који су често били део представа углавном се повезују са смрћу. На другим неолитским локалитетима пронађене су представе лешинара са људским телима без главе што се директно повезује са смрћу, те и у случају храма Губекли Тепе лешинари су могли бити симболи смрти. Иако у храму Губекли Тепе нема много трагова, пронађене су кости лешинара као камене фигурине. Међутим, ово тумачење је тешко применити на Губекли Тепе зато што стубови више личе на антропоморфне фигуре, а постоје индикације да су повезани са тотетима и шаманизмом што је повезано са светом живих и има могућу идентитетску и кохезивну функцију живих заједница ловаца-сакупљача (Peter, Schmidt 2004, 213-214).

Када се сагледају потенцијална значења рељефних представа и стила изградње светилишта Губекли Тепе, без обзира на тачно значење, постоји више индикатора да су још у периоду полуседентарног начина живота ловаца-сакупљача почели да се назиру трагови идеологије, религије и веровања, као и то да су појединци и заједнице изградиле идентитете и почеле да траже идентитетске маркере.

Неолит са грнчаријом: друштво, културне иновације и експанзија села

Како је неолит, млађе камено доба, трајао више миленијума, између многих културних иновација био је велики временски јаз. То се пре свега односи на грнчарију која је правила дистинкцију између неолита без грнчарије и са грнчаријом. Дакле, појава грнчарије је употпунила неолитску културу око 6400. г.п.н.е. и тиме се завршава фаза неолита без грнчарије. Око 5800. г.п.н.е. се појавила металургија тј. обрада бакра. Након појаве металургије, у оквиру неолита додат је још један термин енеолит чији синоними су рани калколитик (5800-5300. г.п.н.е), средњи калколитик (5200-4500. п.н.е.) и касни калколитик (4500-3600. п.н.е.) (Garfinkel 2014, 1446-1447). Међутим, у раду се иновације неће делити по хронолошким појмовима него ће се посматрати као развој неолитске културе од појаве грнчарије. Од тренутка појаве грнчарије, дошло је до низа других културних иновација које су омогућиле мањим селима да се повећавају и на крају еволуирају у први град. Стога, у наредном делу рада представиће се основни елементи материјалне културе неолита са грнчаријом који указују на друштвену динамику и утицај културних промена на друштвени систем, а потом ће се изнети и кључне културне иновације које су биле кораци ка формирању првог града.

Свакодневни живот, друштвени односи, уметности и економија

У грнчаријском периоду неолита (6400.-5800. г.п.н.е.) на Леванту се јавља више доминантних култура, стога, биће издвезено неколико најистакнутијих култура чији материјални остаци могу да указују на друштвени живот носилаца тих култура. На северу Леванта доста извора је потекло из Угарита, док је на југу значајан извор Месопотамија. Као прва доминантна култура се издваја јармукијска култура.² Друга култура се издваја као Јерихон X и, на крају, култура Низаним која је оставила најмање артефаката.

У односу на насеља без грнчарије, организовање насеља и друштвени односи су прошли кроз трансформације, а о томе говори локалитет Ша'ар Хаголан, јармукијске културе, који се простире на двадесет хектара, и на њему су пронађени трагови улица, бунара и пространих кућа у којима су могле живети проширене породице (Garfinkel 2014, 1441). Заједнице у овим културама су биле продуктивне и у домовима су пронађене бројне мултифункционалне керамичке посуде. Грнчарија није имала само прак-

2 Простире се на медитеранској обали централног и јужног Леванта, укључује северни залив реке Јармук, док је Библос локалитет са највише пронађених артефаката који говоре о њеној материјалној култури

тичну функцију него је постала средство изражавања, те су настали нови начини културне диференцијације путем развоја специфичних стилова и уметности. Јармукијска култура се препознаје по декорацији грнчарије са шарама рибље кости (Garfinkel 2014, 1441). Грнчарија културе Јерихон IX се разликује по томе што се осликава и полира (Garfinkel 2014, 1442). С друге стране, грнчарија културе Низаним није украшена, али је повремено црвене и црне боје и полирана је (Garfinkel 2014, 1442).

Ако материјалну културу посматрамо као одраз апстрактних друштвених институција и идеја, архитектура неолита са грнчаријом може да укаже на одређене промене у друштвеним односима. Нова просторна организација може да укаже на сродничке односе и живот у нуклеарним или проширеним породицама, а то се огледа преко два типа куће. Куће са оградом се издвајају по томе што имају мале просторије са доминантним отвореним простором и организоване су унутар ограде или око ограде тако да се у већину просторија улазило преко дворишта. С обзиром на то су имале пуно просторија, сматра се да су ту живеле проширене породице и то на локалитету Ша'ар Хаголан. Постоји и други тип ограђених кућа, али су ограде подигнуте као зидови, а унутар њих су распооређене собе. Међутим, те куће имају само једну или две собе што говори да је живела нуклеарна породица на локалитетима као што је Тел Тсаф (Garfinkel 2014, 1455).

Структура насеља указује на разнолику динамику заједнице, а то се односи на појаву колективизма и индивидуализма. У одређеним насељима није постојао прави приватни простор јер су се све спољне активности обављале између кућа, а ограда је постојала да заштити активности унутар куће које су биле ван крова. С друге стране, свака породица је индивидуално бринула о својим кућама, али је постојала и велика кооперација заједнице. На пример, имали су улице направљене од калдрме помешане малтером од блата и постоје знакови да су их редовно обнављали што значи да су људи међусобно сарађивали, те су изглед и рад на насељима посредовали у међуљудским односима. Податак да су људи редовно обнављали своје куће може да доведе до претпоставке да су људи куће сматрали својим домом, приватним власништвом и као индивидуе, али и чланови друштва били су у интерактивном и симболичком односу са материјалним светом који су градили (Garfinkel 2014, 1455).

Једно од важних питања о култури неолита, јесте да ли је постојала хијерархијска друштвена организација или су имали егалитарно друштво. Могућа друштвена организација и структура се може реконструисати преко материјалне културе. Наиме, на великим локалитетима је највише пронађено артефаката направљених од егзотичних и тешко доступних материјала које су могли да добију само одређени људи. Најбољи пример је локалитет Ша'ар Халоган на коме су се поједине куће издвајале због много украсних предмета направљених од вредних материјала као што

је опсидијан и са медитеранским шкољкама. Постоје знакови развијене трговинске мреже јер су добављали опсидијан из Анадолије, убаидску грнчирију из Месопотамије, шкољке из Египта што значи да су имали специјализоване људе за набавку материјала који су се бринули о томе да у њиховим центрима буду доступни вредни материјали. Међутим, вредни предмети као што су вазе од базалта и артефакти од бакра били су у малој количини што значи да није пуно људи могло да их поседује. Металургија се посебно примењивала у изради верских и уметничких артефаката, а не толико оруђа и предмета у свакодневној употреби (Garfinkel 2014, 1458).

Имајући у виду постојање изузетно вредних предмета, али у малој количини, може се претпоставити да су у друштву постојали појединци високог ранга, али остаје питање да ли је постојало класно раслојавање са елитом. Вишегенерацијска акумулација богатства је фактор који би омогућио да једна породица стекне већу моћ. Међутим, тешко је одредити колико је једна породица могла да задржи вишегенерацијску моћ и на тај начин формира елиту. Постоје два разлога која могу да укажу на то да је постојала елита. Први разлог тј. делимичан одговор може да пружи локалитет Тел Тсаф јер су на њему пронађени породични силоси који су могли да садрже 15 до 36 тона жита, а једној породици је годишње било довољно 1,5 тона што значи да су морали да поседују велику количину земље да би имали толико велику жетву. Породице са великим поседима су морале да мобилишу велики број радника који би обрађивао ту земљу, а један од модела је био тако што су допуштали радницима да живе на њиховим поседима или да добијају годишњи порез у виду жита и на тај начин испуне велике силосе. Други могући разлог се може пронаћи преко престижних артефаката. Иза сваког престижног артефакта стојала је велика радна снага коју су укључили добављачи престижних материјала и искусне занатлије. Претпоставља се да је морала да постоји група људи тј. „елита” која је имала моћ да мобилише велику радну снагу која би обрађивала земљиште или израђивала драгоцене артефакте које су само одређени људи могли да стекну (Garfinkel 2014, 1458). Према томе, у односу на неолит без грнчарије, побољшана архитектура и подизање великих силоса, као и технологија која је омогућила већи приход, довела је до материјалне неједнакости, те су постављени услови да се издвоји група појединаца са већом друштвеном моћи.

Када су у питању религија и погребни обичаји, у односу на преке-рамички неолит А и Б, губи се пракса одвајања и украшавања лобања, те примат добијају организована гробља. У каснијим неолитским локалитетима пронађене су грнчаријске тегле и силоси са скелетима мале деце. Стога, временом је грнчарија добила посебну функцију у погребним обичајима. Поједини археолози сматрају да сахрањивање у силосима или поред силоса има могућу повезаност са веровањем у поновно рађење исто као што после сејања жита долазе нове жетве. У позном неолиту (до 3500.

године п.н.е.) појављују се велика гробља са сличним керамичким теглама и начином сахрањивања који је имитирао силосе (Garfinkel 2014, 1458).

Културне иновације грнчаријској неолити

Када се прича о културним достигнућима неолита у ширем смислу, могу се издвојити пет великих иновација, а то су грнчарија, велике оставе за жито, унапређено окресивање кремена у изради алата, хидрологија и металургија. Грнчарија није имала само практичну функцију него је утицала на социјални статус, здравље, економске праксе, побољшање у технологији али и умрежавање других култура и због тога се може рећи да је утицала на све аспекте људског живота.³ Становници Леванта су временом развили разне облике посуђа за различите функције, те су постојале мале посуде за зачине и козметику, чаше и велике посуде за пиће и храну, лонци за кување и велике тегле за чување жита. Шта више, употреба грнчарије у кувању се зове „гастрореволуција” зато што је омогућила бољу и већу припрему хране, утицала на економију, побољшала исхрану, проширила избор јела и утицала на економске праксе. Поред утицаја на исхрану, метод прављења грнчарије се дуго развијао, и у раној фази грнчарија са декорацијом је била ретка и била је знак престижа. Тек у позном неолиту појављује се све више грнчарије се сложенем формом и украсима. Шта више, дошло је до масовне производње и потрошње јер је тада изумљен грнчарски точак (Garfinkel 2014, 1456). Други важан елемент неолитске културе је окресивање кремена у изради алатке. Окресивање кремена је нешто што се користи од палеолита и првих врста рода *Homo*, али сада долази до побољшања, те је кремен искоришћен у алату за тесање дрвета и у прављењу табуларних стругача (Garfinkel 2014, 1456). Стварање капитала и приватног власништва које је могло да произведе друштвену неједнакост може да се прати преко новог начина складиштења жита. У неолиту су, као нова иновација, изграђени велики силоси, посебне јаме и велике керамичке тегле, а касније су правили тегле висине до два метра и неке су биле херметички затворене како инсекти не би улазили у жито. У односу на керамичке тегле, силоси су били мањи, и око три силоса су била довољна да годишње прехране једну нуклеарну породицу (Garfinkel 2014, 1456). Хидрологија и појава бунара у неолиту је важно откриће зато што показује технолошке способности фармера и акумулацију знања, као и интересовање за истраживање и технолошко унапређење своје средине. Први бунари су пронађени на Кипру и медитеранској обали Израела. Бунари у месту Ша'Ар Халаган и Тел Тсаф говоре да је у питању била и хигијенска пракса како би добили чисту воду (Garfinkel 2014, 1456). На крају, металургија је последња велика иновација и она се појављује на не-

3 Употреба грнчарије почиње у 7. миленијуму пре нове ере на северном Леванту, док је јужни Левант усвојио грнчарију мало касније.

колико локалитета у прекерамичком неолиту Б, али није се дуго задржала и тек у другој половини 5. миленијума се развија стална металургија. У Јудејској пустињи на локалитету Нахал Мишмар је пронађено 429 артефаката, а у једној пећини је пронађено осам полуга злата које није било доступно у том региону, што значи да су морали да транспортују злато највероватније из Египта (Garfinkel 2014, 1457) .

Месопотамија и град Урук

Насељавање и неолит у Месопотамији

Насељавање Месопотамије започето је око 10.000. г.п.н.е и било је погодно зато што је земља обилавала дивљом пшеницом и јечмом, али била су доступна и дивља говеда, овце, козе и свиње (Oates 2014, 1474). Међутим, све наведене културне иновације из неолита које су настале на „левантском коридору” прошириле су се на Месопотамију и трансформисале су ток културног развоја Месопотамије. Пре свега то су омогућили унапређена земљорадња, технолошке иновације у виду хидрологије и алата, нове технике грађења, грнчарија и производња практичних, али и уметничких артефаката. Промене у материјалној култури утицале су и на друштво, а то се види у акумулацији капитала, религијским симболима, друштвеном раслојавању и подели улога, могућем вођству, као и стварању мреже заједница. Међутим, велики иригациони систем је био неопходан за опстанак земљорадње на југу Месопотамије и пројекат иригације се показао као катализатор за интензиван развој „културног пакета” са Леванта и успон друштва и културе који су касније испунили све услове да постану цивилизација. Пројекат иригационог система је захтевао висок ниво организације, убрзан развој осталих заната и прилив популације, што је постепено урбанизовало насеља, створило сложене професије, елиту, а потом и друге културне елементе.

По узору на Левант, прве неолитске куће су биле једноставне.. Локалитет Кермез Деле је, такође, имао сличну структуру насеља са округлим полуподземним кућама и централним јавним простором за комуналне активности, али куће су редовно обнављане малтером (Oates 2014, 1476). Континуирано обнављање домова, чување домова као култа предака и ојачавање идеје приватног власништва је био важан елемент у проширењу и опстанка насеља.

Како се неолитска култура постепено ширила са Леванта у Месопотамију, у прекерамичком неолиту Б пронађене су куће правоугаоног облика. Куће су имале до десет наменских соба попут простора за кување. Зидови су били чврсти од набијене земље са подлогом од кречњачких плоча

попуњених камењем. Као и у многим другим насељима била је једна кула што значи да су били могући сукоби. Становници прекерамичког неолита Б су живели од лова и пољопривреде, а око осмог миленијума пре нове ере су континуирано сејали пшеницу и јечам и били су сточари (Oates 2014, 1476). Исти стил градње је настављен у неолиту са грнчаријом тј. хасунској култури са правоугаоним кућама, али су се куће повећавале и зидале су се око централног отвореног дворишта (Beerkett-Rees 2016, 34)

Као најзначајније неолитске културе са грнчаријом могу се издвојити Хасуна и Самара (6500-5500. г.п.н.е) и њихов утицај ће се одразити у протоцивилизацији града Урук (Beerkett-Rees 2016, 34). Место Телл Хасуна се налази у Ираку и први је ископани локалитет на северу (Oates 2014, 1476). Северна Месопотамија је била погодна зато што је могла да се развије агркултура без иригационог система (Oates 2014, 1476). Грнчарија је била светло црвене боје (Oates 2014, 1476). Припадници хасунске културе бавили су се земљорадњом, а пронађене су глинене пећи за печење меса и јаме за отпатке и преко тога се сазнало да су имали домаћа говеда, овце, козе, свиње и псе (Beerkett-Rees 2016, 34). Култура Самаре се јавља у седмом миленијуму пре нове ере и надовезује на хасунску културу тако што су људи наставили да мигрирају са севера Месопотамије ка југу Месопотамије. Како је клима била сува, на југу Месопотамије је започет најважнији пројекат иригационог система. Куће су направљене од великих цигала у облику цигаре и имале су троделну структуру. Постојао је централни улаз и са обе стране од улаза налазила се по једна просторија. Такође, пронађене су зграде које су биле доступне свим становницима (Oates 2014, 1476). Као и на Леванту, постављени су темељи друштвеног умрежавања, трговинске мреже и размене добара, друштвеног раслојавања и подела улога, као и одвајања приватног и јавног простора.

О ритуалима самарске културе нема довољно података, али на гробљима 77% гробова су били дечији и пронађен је велики број предмета од алабастера. Многи гробови су имали само парцијалне остатке и могуће да су преносили кости на друга места. Међутим, велики број украсних предмета који нису били сразмерно распоређени потенцијално говори да је постојало социјално тј. класно раслојавање, што додатно потврђују пронађени трагови печата (Oates 2014, 1477).

Како су се традиције ове две културе у неким деловима поклапале, то се највише одразило на грнчарији. Наиме, хасунска култура је имала своју грнчарију, али су временом преузели стил самарске културе. Како је почела да доминира самарска култура, почели су да осликавају посуђе и украшавају урезима у самарском стилу. Самарска грнчарија се истиче по сложеној декорацији и полирању, а упечатљиво је црно осликано посуђе, док је хасунска грнчарија била црвене боје (Beerkett-Rees 2016, 34; Oates 2014, 1478). Стили у грнчарији могу да буду идентитетски маркер појединца, али промене у грнчарским стиливима и преузимање елемената

нове културе, такође, указује на интерактиван однос културних заједница у Месопотамији и погодне услове за дифузију културних иновација које су омогућиле развој цивилизације и на северу и југу.

Наредне значајне културе које су замениле Хасуну и Самару, биле су Халаф и Убаид култура. Халафска култура (6400.-5400. г.п.н.е.) је настала на северу Месопотамије и одликује се по повећаној употреби бакра и бронзе, увозу опсидијана, карактеристичној ручно рађеној грнчарији коју су украшавали људи специјализовани за грнчарију. Затим, пронађени су геометријски печати-маркице, грађевине куполастог облика направљене циглом од блата личећи на грчке толосе. Ови материјални извори показују да се у 7. и 6. миленијуму Месопотамије појавила трговинска мрежа која је омогућила размену знања, набавку квалитетнијих материјала, али и друштвено раслојавање. Артефакти попут печата-маркица указују на стварање могућих идентитетских маркера или бележења приватног власништва, као и наговештај ране администрације.

Развијена трговина, с једне стране, указује на друштвено раслојавање и веште трговце, док богато украшена грнчарија указује на формирање групе вештих грнчара и људи који су се кроз керамику симболички изражавали. Грнчарија је полихромна и издваја се по животињским и геометријским мотивима обојеним у црвену или црвено-црну боју. Одлике њихове грнчарије се налазе широм Месопотамије тј. у другом делу Ирака, па до Сирије што говори о могућој дистрибуцији произведене грнчарије и трговине на велике даљине (Beerkett-Rees 2016, 34; Oates 2014, 1479).

Носиоци Халаф културе су одржавали заједницу и преко погребних обичаја и ритуала. Халаф културу одликује вишеструк приступ посмртним остацима и однос према мртвима. Наиме, пронађени су индивидуални гробови и читаве гробнице где су тела поређана у различитим положајима, а понекад су се делови скелета раздвајали попут преношења лобања. Постоје назнаке и о кремирању и урне што говори о разноврсном начину приступања посмртним остацима (Beerkett-Rees 2016, 34-36). Иако су гробнице биле окружене зидом, нема трагова насиља, али је могуће да су имали ритуални центар (Oates 2014, 1479). У јамама се истичу посуде од алабастера, необичне женске фигурине и зооморфни судови (Oates 2014, 1479-1480).

Насупрот Халаф култури, убаидска култура (5900.– 4200. г.п.н.е.) добила је име по месту Телл Убаид који је ископао археолог Сер Леонард Вули 1920. године, а у оквиру тог пројекта пронађен је локалитет Ериду – најстарији град на свету. Убаидске заједнице су се делиле на север и југ, али претпоставља се да су чиниле мрежу малих локалних група на чијим челима су биле међусобно повезане поглавице. На северу су живели заједно и мирно са људима чија култура је била халафска. Постојали су луксузни предмети, а контрола над земљом, водом и грађевинским ресурсима су били симболи моћи.

Халафска култура се поклапа са почетком убаидске културе, односно, неолитска група сељака са севера је прешла на јужну Месопотамију и формирала убаидску културу. Крај транзиције се халафске на убаидску културу примећује се по паду количине употребе опсидијана који се користио на локалитетима Тел Хасуна. Убаидска култура је дуго трајала и у седмом миленијуму се преклапала са самарском културом. У шестом миленијуму је почела да потискује халафску културу на северу. Пред крај петог миленијума убаидску културу је заменила прото-цивилизацијска култура Урук (Beerkett-Rees 2016, 36)

За време убаидске културе долази до формирања великих урбаних насеља која чине праволинијске куће грађене циглом и имале су структуру са више соба. Нека места су покривала више од 10 хектара, а у близини су била и мања села. Куће на већим локалитетима су имале и ходнике. Већина кућа је делила зидове са суседним кућама. Како се развијала убаидска култура, тако је место гушће насељено. Постојао је и систем за одводњавање који су чинили канали обложени циглом и керамиком и велики базени који су протицали кроз цело насеље. Пронађена је посебна врста пећи за производњу грнчарије тако да је могуће да су имали посебне радионице са производњу керамике (Beerkett-Rees 2016, 37).

Како је изграђен велики иригациони систем, а села су постала гушћа, настао је град Ериду на рукавцу реке Еуфрат и око њега су била мања села. Град је подигнут на више нивоа, а на првом је откривен храм који је започет као једнособна просторија, али на каснијим нивоима се развио у велики храм Месопотамије са потпорним зидовима и удубљенима нишама. У каснијој фази убаидске културе подигнуто је гробље са преко хиљаду гробова близу града Ериду и многи гробови су били богато опремљени артефактима (Beerkett-Rees 2016, 34-37)

Убаидску културу одликује то што се први пут ствара „градски” центар око кога су сателитска села, подижу се монументални храмови, иригациони систем, повећава се ниво друштвене организације, што је све довело до стварања првог града-државе из Урук периода (Beerkett-Rees 2016, 37). У позној ери, убаидска култура је била најраспрострањенија на Блиском истоку од северозападне Сирије до Персијског залива. На приморским крајевима пронађени су трагови бродова. У Анадолији је пронађен локалитет који се сматрао „колонијом” и ту се обрађивао бакар, производили предмети од бакра, а трагови убаидске културе су препознати по праћењу знакова (Oates 2014, 1483). Након што је почела да се уздиже култура Урук, на убаидским локалитетима почели су да подижу јавне зграде украшене обојеним камењем конусног облика који је послан тако да је формирао мозаик (Oates 2014, 1485).

Урук: *протоцивилизација*

Урук је локалитет у близини Персијског залива на коме је пронађено највише артефаката и грађевина који су индикатори да је овај локалитет могуће био град (Van de Mierop 2007, 20). Врло је тешко проценити да ли је неки локалитет био град зато што сам град има релативну вредност и зависи од историјског контекста у коме се пореди са осталим локалитетима. У четвртном и петом миленијуму пре нове ере један од главних критеријума је био знатно повећан број становника у односу на друге локалитете и појава различитих професија, а не само остаци пољопривредних активности. Према томе, главни критеријуми су величина локалитета у односу на локалитете из истог периода, густина насељености и изградње и проширена лепеза професија грађана (Van de Mierop 2007, 21).

У односу на претходне периоде, културе и локалитете, град је довео до друштвене трансформације тако што су грађани почели међусобно да зависе и појединач, односно, једна породица није могла самостално да опстане. Наиме, Урук је формиран као град, али око њега су била сателитска села у којима су живели пољопривредници, сточари, ловци и рибари. Градске услуге нису биле намењене само житељима града него и становницима околних села јер је град посредовао између појединача и био место размене услуга (Van de Mierop 2007, 21).

Почетком четвртог миленијума је дошло до успона града Урук, али није јасно како је дошло до наглог пораста популације. Једна од теорија је да су номади настанили нова села, али за време номадског живота нису оставили довољно археолошких трагова да би се знало о њиховој популацији. Иако Урук није био једини град, обухватио је територију од 100 хектара и тако је постао доминантан центар Месопотамије. Постоји више теорија због којих је баш Урук постао први град. Имајући у виду да се налазио у близини Персијског залива, сва агрикултура је зависила од иригационог система који је доводио воду из реке Еуфрат. Између делова где су култивисане житарице, била је степа са великом количином стоке за лов, док је недалеко била и мочварна зона са рибом. Такође, ловљене су женке бизона због млека. Како је извор хране био разноврсан, тако су се људи специјализовали за производњу одређене врсте хране што је довело до професионалног раслојавања. Такође, важне су и технолошке иновације, а међу њима је најзначајнији плуг зато што је омогућио фармерима брже сејање. На основу тога изведена је теорија о размени према којој систем, у коме је велики степен специјализације у производњи једног типа продукта, захтева механизам међусобне размене добара. Како би такав систем опстао и да би се размена извршила, био је неопходан центар и управо град Урук се уздигао као регионални економски центар размене (Van de Mierop 2007, 3). Према другој теорији, дошло је до промене климе због које су људи морали да прошире

и повећају иригациони канале. Како би се овај пројекат извршио била је неопходна кооперација људи, али и менаџмент као и администрација. Као резултат пројеката унепређења иригационог система, дошло је до друштвеног раслојавања на хијерархијском нивоу, али и стварања системске контроле (Van de Mieroor 2007, 23).

О различитим класама и професијама говоре занатски производи попут грнчарије. Грнчарија више нема украса, него је рађена по истом обрасцу на грнчарском колу како би се произвео што већи број посуђа што указује на практичну, а не декоративну вредност посуђа. Ипак, грнчарија из Урука је позната по закошеним ивицама. Поред масовне израде грнчарије, појавиле су се радионице у којима су жене ткале, а постоје трагови радионица за обраду метала (Van de Mieroor 2007, 23-24). Према томе, све већи број људи специјализованих за одређени посао довео је до тога да су зависили од људи који су нудили друге неопходне услуге и створен је друштвени систем који је почивао на узајамној размени.

У позној фази Урука појавио се посебан тип артефакта који ће наставити да се користи широм целе Месопотамије, а то је цилиндрични печат. Иако су печати постојали и раније, цилиндрични печати су били тежи за израду и имали су на врху урезану слику. Приликом утискивања печата о глинену плочу остала би урезана сцена. Појава ових печата није имала само уметничку вредност, него је била и корак ка развоју администрације какву ће имати први градови-државе Месопотамије (Van de Mieroor 2007, 24).

У граду Урук се први пут јавила монументална архитектура и она је имала три функције. Прва функција је била верска и веровало се да град Урук има бога заштитника коме је посвећен централни храм. Како се веровало да храна и остала добра долазе од богова, храмови су имали и социоекономску функцију и у оквиру храма долазило је до расподеле добара. Затим, да би се храмови изградиле била је неопходна радна снага, те су храмови добили и административну функцију. Пре свега, била је неопходна организација и надгледање радне снаге у изградњи храмова због чега се издвојила група администратора. Након што су храмови постали верски, али и пре свега економски центри, у њима су морали да остају администратори који су водили евиденцију о протоку добара. Управо тада се јавило и протоклинасто писмо односно једноставно уписивање линија у глиненим плочама (Van de Mieroor 2007, 24-26). Према томе, монументална архитектура се први пут јавља у граду Урук са изградњом великих храмова који су имали верску, економску и административну функцију што је омогућило даљи развој бирократије, нове задатке и професије који су заједно касније постали стуб цивилизованих градова држава.

Закључак

Главни циљ рад је био приказ развоја културе модерног анатомског човека како би се хронолошки представили услови који су омогућили успон великог града Урук у Месопотамији у коме се развила прва цивилизација у четвртном миленијуму пре нове ере. У првом делу рада је представљен почетак седентарног живота заједнице натуфске културе која се појавила пре 15.000 година и трајала је скоро 5000 година. У том периоду ловци-сакупљачи су постепено почели да подижу насеља, нека краткотрајна, док су друга насеља била у дужој употреби. Иако су настала прва села, људи су наставили да се баве ловом и сакупљањем хране, те су миграције биле подстакнуте климатским условима и због тога су мала села често напуштана.

У другом делу рада представља се појава агрикултуре и подизање сталних села. У оквиру тог дела рада неолит је подељен на прекерамички неолит и грнчаријски неолит. Прекерамичка фаза неолита је имала агрикултуру, поједини су правили посуде од глине, али нису умели да направе грнчарско посуђе које није пуцало при излагању ватри нити је било трајно. Права грнчарија се јавља тек у каснијој фази неолита у којој се неолитска култура употпуњује. Појава грнчарије је била значајна за друштво и културу зато што је омогућила бољу припрему хране, складиштење, користила се у декорацији, а касније се уочило да је одређено посуђе постало део масовне производње. С друге стране, у овој фази рада представљени су концепт „агрикултуре” и теорије о томе како је агрикултура настала.

Приликом хронолошког представљања култура, циљ рада је био да се издвоје основни елементи културе, а то су облици уметности, декорација, исхрана, друштвени односи, могући ритуали и религија, као и употреба простора. Компаративним путем, рад је тежио да прикаже како су се ови културни елементи мењали у зависности од временског периода. Као најочљивији пример се може издвојити архитектура и прелаз са ранонеолитских и натуфских кружних земуница, на правоугаоне куће у неолиту. Затим, представљени су основни археолошки извори о религијском животу и посебна пажња је дата првом светилишту Губекли Тепе као богатом извору симбола.

У оквиру другог дела рада који се бави неолитом на Леванту, посебна пажња је посвећена формирању „левантског коридора” који је био кључан за преношење агрикултуре и припитомљених животиња широм Блиског истока, али и на одређене делове Европе. Овај процес је довео до „неолитске револуције” која је трансформисала и друштво и културу широм југозападне Азије делова јужне Европе.

На крају, трећи део рада је представио развој неолитске културе на простору Месопотамије и, на крају, приказан је настанак и успон града

Урук. Циљ трећег дела рада је био стварање увода у истраживање првих светских цивилизација, а то се пре свега односи на сумерску цивилизацију зато што је град Урук поставио темеље за развој цивилизације и био је први праисторијски град који је почео да развија сложenu администрацију, а у друштву је дошло до раздвајања на основу класе и професије.

Библиографија

- Bar-Yosef, Ofer. 2014. „The Natufian Culture in the Levant: Threshold to the Origins of Agriculture.” *Evolutionary Anthropology* 6 (5), 159-177.
- Bar-Yosef, Ofer. 2014. „The Origins of Sedentism and Agriculture in Western Asia,” in *Cambridge World Prehistory Vol. 3*, ed. by Colin Renfrew and Paul Bahn, 1408-1438. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bender, Barbara. 1978. „Gatherer-hunter to farmer: A social perspective.” *World Archaeology* 10, 204–222.
- Binford, Lewis R. 1962. „Archaeology as anthropology.” *American Antiquity* 28, 217– 25.
- Braidwood, Robert J. 1960. „The agricultural revolution.” *Scientific American* 203, 130–141.
- Bryce, Trevor and Jessie Birkett-Rees. 2016. *Atlas of the Ancient Near East. From Pre-historic Times to the Roman Imperial Period*. London: Routledge.
- Van de Mierop, Marc. 2007. *A History of the Ancient Near East*. Blackwell Publishing.
- Verhoeven, Marc. 2004. „Beyond Boundaries: Nature, Culture and a Holistic Approach to Domestication in the Levant.” *Journal of World Prehistory* 18, 179-282.
- Garfinkel, Yosef. 2014. „The Levant in the Pottery Neolithic and Chalcolithic Periods,” in *Cambridge World Prehistory Vol. 3*, ed. by Colin Renfrew and Paul Bahn, 1439-1461. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grosman, Leori and Natalie D. Munro. 2016. „The Natufian Culture: The Harbinger of Food-Producing Societies,” in *Quaternary Environments, Climate Change and Humans in the Levant*, ed. by Yehouda Enzel, Ofer Bar-Yosef, 699-707. Cambridge: Cambridge University Press
- Oates, Joan. 2014. „Prehistory and the Rise of cities in Mesopotamia and Iran,” in *Cambridge World Prehistory Vol. 3*, ed. by Colin Renfrew and Paul Bahn, 1474-1497. Cambridge: Cambridge University Press.
- Peters, Joris, Klaus Schmidt. 2004. „Animals in the symbolic world of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, south-eastern Turkey: a preliminary assessment.” *Anthropozoologica* 39 (1), 179-218.
- Стјепановић Корнилова, Милица. 2024. „Антрополошко проучавање култура Старог света од неолита до краја старог века: извори и теоријске перспективе.” *Антропологија* 2, 9-27.
- Tchernov, E.1984. „Commensal animals and human sedentism in the Middle East.” In *Animals in Archaeology: 3. Early Herders and Their Flocks*, ed. J. Clutton-Brock & C. Grigson, 91-115. Oxford: British Archaeological Reports.
- Flannery, Kent V. 1969. „Origins and ecological effects of early domestication in Iran and the Near East: A comparative study,” In *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, Duckworth, ed. by Ucko, P., and Dimbleby, G, 73-100. London.

- Flannery, Kent V. 1972. „The origins of the village as a settlement type in Mesoamerica and the Near East: A comparative study,” In *Men, Settlement and Urbanism*, ed. by Ucko, P. J., Tringham, R., and Dimbleby, G. W, 23-53. London: Duckworth.
- Flannery, Kent V. 1973. „The origins of agriculture.” *Review of Anthropological Research* 2, 271– 307.
- Hayden, Brian. 1990. „Nimrods, piscators, pluckers, and planters: The emergence of food production.” *Journal of Anthropological Archaeology* 9, 31–69.
- Hayden, Brian. 1992. „Models of domestication,” In *Transitions to Agriculture in Prehistory*, ed. by Gebauer, A. B., and Price, D. T., 11-19. Madison: Prehistory Press.
- Hayden, Brian. 1995. „A new overview of domestication,” In *Last Hunters, First Farmers: New Perspectives on the Prehistoric Transition to Agriculture*, ed. by Price, T. D., and Gebauer, A. B., 273-299. Saunta Fe: School of American Research Press.
- Cauvin, Jacques. 2002. *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilson, Peter J. 1988. *The Domestication of the Human Species*. New Haven and London: Yale University Press.

Milica Stjepanović Kornilova

Early hunter-gatherer settlements and the emergence of agricultural villages in the Near East: a brief overview of Neolithic cultures

Abstract: The paper presents a brief introduction to the Natufian culture as the beginning of the sedentary life of anatomically modern humans, and then presents the Early Neolithic and Neolithic cultures and the main sites in the Middle East with a focus on the Levant and Mesopotamia. The first goal of the paper is to point out the cultural development after the transition to a sedentary lifestyle, which includes art, religion, rituals, economy, architecture and settlement construction, as well as social relations. The paper presents cultural changes chronologically and their impact on social changes in communities. Accordingly, the paper presents the basic cultural elements and technological inventions and social changes using examples from some of the main and most significant sites in the Middle East. The final goal of the paper is to present how cultural innovations such as agriculture and further cultural evolution in prehistory, as well as migrations, led to the creation of the first cities, and above all the first large city of Uruk, which became the forerunner of the Sumerian civilization.

Keywords: Middle East, Uruk, Neolithic, Mesopotamia, prehistoric cultures

Primljeno: 22.04.2024.

Odobreno: 11.11.2024.